MARKAZIY OSIYO, XITOY VA HINDISTONDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN’ATI: QIYOSIY TAHLIL

Haydarova Dilafruz Inoyatulloyevna,
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi
katta o‘qituvchisi (PhD)
dilafruzhaydarova83@gmail.com

Maqolada Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindistonda nutq madaniyati hamda notiqlik san’atining shakllanish yo‘llari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Uch mintaqa asrlar davomida Buyuk Ipak yo‘li orqali o‘zaro bog‘langan bo‘lsa-da, ulardagi notiqlik an’analari turli falsafiy, diniy va ijtimoiy-siyosiy zaminda yuzaga kelgan. Shunga qaramay, har uchala an’anada so‘z axloqiy tarbiya, davlat boshqaruvi va jamiyat birligini ta’minlash vositasi sifatida qadrlangan. Tadqiqot natijalari ritorikani qiyosiy o‘rganishda yevrosentrizmdan xoli yondashuv zarurligini ko‘rsatadi hamda O‘zbekiston oliy ta’limida nutq madaniyati fanini o‘qitish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *nutq madaniyati, notiqlik, ritorika, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston, qiyosiy ritorika, Buyuk Ipak yo‘li, Alisher Navoiy, Konfutsiy ritorikasi, Nyaya, vada.*

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА И ПУБЛИЧНЫЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ, КИТАЕ И ИНДИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье проводится сравнительный анализ становления речевой культуры и ораторского искусства в Центральной Азии, Китае и Индии. Несмотря на то, что эти регионы на протяжении веков были связаны Великим шёлковым путём, их ораторские традиции сложились в различных философских, религиозных и социально-политических условиях. Тем не менее, во всех трёх традициях слово ценилось как средство нравственного воспитания, государственного управления и общественного единства. Результаты исследования обосновывают необходимость неевроцентристского подхода к сравнительному изучению риторики и имеют практическое значение для преподавания речевой культуры в высших учебных заведениях Узбекистана.

Ключевые слова: *речевая культура, ораторское искусство, риторика, Центральная Азия, Китай, Индия, сравнительная риторика, Великий шёлковый путь, Алишер Навои, конфуцианская риторика, ньяя, вада.*

SPEECH CULTURE AND PUBLIC SPEAKING IN CENTRAL ASIA, CHINA, AND INDIA: A COMPARATIVE ANALYSIS

The article offers a comparative analysis of how speech culture and the art of oratory took shape in Central Asia, China and India. Although the three regions were linked for centuries by the Great Silk Road, their oratorical traditions emerged on different philosophical, religious and socio-political foundations. Nevertheless, in all three traditions the spoken word was valued as an instrument of moral education, governance and social cohesion. The findings support the need for a non-Eurocentric approach to comparative rhetoric and are of practical value for teaching speech culture in higher education institutions of Uzbekistan.

Keywords: *speech culture, oratory, rhetoric, Central Asia, China, India, comparative rhetoric, Great Silk Road, Alisher Navoi, Confucian rhetoric, Nyaya, vada.*

Kirish. Nutq madaniyati va notiqlik – insoniyat tafakkuri eng qadimdan qiziqib kelgan mavzulardan biri. Ritorika yunon-rim dunyosida alohida fan sifatida tizimga solinishidan ancha avval ham Yevrosiyoning turli hududlaridagi jamiyatlar omma oldida so‘zlashning o‘z qoidalarini yaratgan edi: nima haqida gapirish joiz, kim gapirishga haqli, fikr qanday shaklda aytiladi va u tinglovchiga qanday axloqiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu jihatdan Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston alohida e’tiborga loyiq, chunki bu mintaqalar hech qachon bir-biridan uzilib qolmagan. Buyuk Ipak yo‘li ming yildan ortiq davr mobaynida Markaziy Osiyoni Xitoy va Hindiston bilan bog‘lab turdi. Bu yo‘l orqali faqat ipak, ziravor va diniy ta’limotlar emas, balki qo‘lyozmalar, ta’lim usullari va ilmiy bahs yuritish tajribasi ham bir mintaqadan boshqasiga o‘tgan.

Maqolada quyidagi savolga javob izlanadi: tarixan mustaqil shakllangan uch notiqlik an’anasini qanday umumiy tuzilmaviy mantiq birlashtiradi va ular qaysi jihatlarda bir-biridan farqlanadi? Ritorikaning qiyosiy tadqiqi uzoq vaqt Aristotel, Sitseron va Kvintilian asarlariga tayanib keldi, boshqa an’analar esa shu kanonning chekkadagi variantlari sifatida baholandi. 1990-yillardan boshlab bu qarash jiddiy tanqidga uchradi: qiyosiy ritorika bo‘yicha tadqiqotchilar Xitoy va Hindiston nutq an’analari g‘arbona tushunchalarga sig‘maydigan, o‘ziga xos va izchil nazariy tizimga ega ekanini asoslab berdi (Garrett, 1993; Kennedy, 1998; Lu, 1998).

O‘zbekistonda va umuman turkiy dunyoda ham nutq madaniyati bo‘yicha salmoqli tadqiqotlar mavjud. Ularda nutq madaniyati Alisher Navoiy va boshqa mumtoz mualliflarning didaktik merosiga tayangan me’yoriy, kommunikativ va axloqiy hodisa sifatida o‘rganiladi (Rahimjonova, 2022; Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Biroq bu ishlar xalqaro ilmiy muhitda kam tanilgan, Sharq notiqlik an’analarini o‘zaro qiyoslash esa hali yetarli darajada yoritilmagan. Tadqiqotning dolzarbligi ham aynan shu bilan belgilanadi.

Metodlar va materiallar. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod matnlarni tavsiflab tahlil qilish bilan uyg‘unlashtirildi. Bu yondashuv qiyosiy ritorikada keng qo‘llanib kelinadi (Kennedy, 1998; Lu, 1998). Tadqiqot materiali uch guruhga bo‘lib to‘plandi.

Birinchi guruhni har bir an’ananing asosiy (kanonik) matnlari tashkil etadi. Markaziy Osiyo bo‘yicha VIII asrga oid O‘rxun yodgorliklari (Kul tegin, Bilga xoqon va To‘nyuquq bitiktoshlari) hamda Alisher Navoiyning XV asrda yaratilgan didaktik-axloqiy asarlari tahlil qilindi. Xitoy bo‘yicha Qin sulolasigacha (mil. av. 221-yilgacha) bo‘lgan falsafiy manbalar – Konfutsiy, Mo-szi va legistlar merosi olindi. Bu matnlarda *yan* (言, so‘z, nutq), *ci* (辭, badiiy-ritorik ifoda) va *bian* (辯, bahs, munozara) tushunchalari muhokama qilinadi (Lu, 1998). Hindiston bo‘yicha Veda madhiyalari, Upanishadlardagi dialoglar, «Mahabharata»ning «Sabha-parva» kitobi hamda «Nyaya-sutra» an’anasidagi vada (bahs) nazariyasi o‘rganildi.

Ikkinchi guruh – qiyosiy ritorika, Markaziy Osiyo filologiyasi va o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlar. Xususan, qadimgi Xitoy ritorikasi (Lu, 1998; You, 2025), hind munozara nazariyasi (Lloyd, 2013; Matilal, 1998; Paudel, 2025) va o‘zbek nutq madaniyati (Rahimjonova, 2022; Turabayeva, 2022) bo‘yicha ishlar tahlilga tortildi.

Uchinchidan, an’analarni tizimli taqqoslash uchun beshta tahliliy mezon belgilanib, har uchala an’anaga bir xilda qo‘llanildi: 1) notiqlik amalga oshirilgan institutsional muhit (saroy, kengash, monastir, madrasa); 2) so‘z qadrining falsafiy yoki diniy asosi; 3) notiqlik bilan axloqiy fazilat o‘rtasidagi aloqa; 4) omma oldidagi nutqning asosiy janrlari; 5) an’ananing avloddan avlodga yetkazilish shakli (og‘zaki, bitiktosh, qo‘lyozma). Mazkur mezonlar bo‘yicha olingan natijalar 1-jadvalda umumlashtirilgan va Munozara qismidagi xulosalarga asos bo‘lgan.

Natijalar.

1. Markaziy Osiyoda nutq madaniyati va notiqlik san’ati. Turkiy notiqlikning bizgacha yetib kelgan eng qadimgi namunasi qo‘lyozma emas, toshga bitilgan matndir. Ikkinchi Turk xoqonligi davrida Kul tegin (732-y.) va Bilga xoqon (735-y.) sharafiga o‘rnatilgan bitiktoshlar, shuningdek, maslahatchi To‘nyuquq nomidagi yodgorlik turkiy ritorikaning ilk yozma namunalari hisoblanadi (Tekin, 1968). Bu matnlar aslida xalqqa qaratilgan murojaatdir: xoqon tilidan bitilgan matn o‘tmish voqealarini hikoya qiladi, xalqni ogohlikka chaqiradi va hukmdor hokimiyatining qonuniyligini asoslaydi. Tarixiy hikoya, nasihat va siyosiy da’vo bitta nutqda birlashadi. Keyinchalik turkiy davlatchilik an’anasida bu uslub ko‘p marta takrorlanadi.

O‘rta asrlarda Movarounnahrning turkiy va forsiy adabiy muhiti og‘zaki an’ana zaminida rivojlandi; og‘zaki va yozma so‘z badiiy ijodning ham, ta’limning ham asosiy vositasiga aylandi (Afsahzod va boshq., 2000). Bu muhitda nutq madaniyati masalasida markaziy o‘rinni XV asr shoiri va davlat arbobi Alisher Navoiy egallaydi. Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida madaniyatli nutqning aniq mezonlarini ko‘rsatib beradi: so‘z rost bo‘lishi kerak (“chin so‘z – mo‘tabar”), yaxshi so‘z esa qisqa va lo‘nda bo‘ladi (“yaxshi so‘z – muxtasar”) (Navoiy, 1500). Shoir ortiqcha takror va zerikarli bayondan qochishni, notiqlikni o‘zini ko‘rsatish uchun emas, axloqiy mas’uliyat bilan qo‘llashni talab qiladi (Rahimjonova, 2022).

Zamonaviy o‘zbek filologiyasi ham nutq madaniyatini me’yoriy to‘g‘rilik, kommunikativ samaradorlik va odob birligidan iborat murakkab hodisa sifatida talqin etadi (Turabayeva, 2022; Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Bu ta’rif mumtoz Sharq ritorikasidagi axloqiy yo‘nalish bilan hamohang, garchi u mustaqil ravishda, umumnazariy asosda ishlab chiqilgan bo‘lsa-da.

Institutsional jihatdan Markaziy Osiyoda notiqlik xon saroyi va elchilik qabullarida (O‘rxun bitiklarida ko‘rinib turganidek), so‘fiylar suhbatlarida, keyinroq esa madrasalarda amalda bo‘lgan. Madrasa ta’limida munozara va bahs keng fors-islom olamidan meros qolgan sxolastik o‘quv dasturining ajralmas qismi edi. Shunday qilib, an’ananing yetkazilish shakli ham o‘zgarib borgan: islomgacha bo‘lgan davrdagi og‘zaki va bitiktosh shakllaridan taxminan X asrdan e’tiboran boy qo‘lyozma madaniyatiga o‘tilgan.

2. Xitoyning ritorik an’anasi. Ishontirish va axloqiy nutq haqidagi Xitoy tafakkurining ildizlari mil. av. V–III asrlarga borib taqaladi. Aynan shu davrda og‘zaki va yozma so‘zni tushunishning o‘ziga xos xitoycha tizimi shakllangan (Lu, 1998). Yunonistonda ritorika sud va xalq majlisi bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa, Xitoyda til haqidagi mulohazalar asosan hukmdorni ishontirish va shaxsni axloqiy tarbiyalash doirasida kechgan (Lu, 1998).

Konfutsiy ta’limotida to‘g‘ri nutq ijtimoiy tartibdan ajralmas deb qaralgan. «Nomlarni tuzatish» (*zhengming*, 正名) g‘oyasiga ko‘ra, hukmdor, vazir yoki farzand o‘z nomi va mavqeiga mos gapirib, shunga yarasha ish tutsa, jamiyatda uyg‘unlik saqlanadi; nomlar noto‘g‘ri qo‘llangan joyda esa so‘z ham, ish ham izdan chiqadi (Lau, 1979, XIII, 3). Keyingi davrlarda Konfutsiy klassikasi nafaqat falsafiy, balki adabiy-ritorik namuna sifatida ham o‘qilgan. Masalan, neokonfutsiylikni tizimga solgan Chju Si (1130–1200) matnning til va uslub xususiyatlarini (*wenyi*, 文義) tahlil qilishni talqin metodining asosiy qismi deb bilgan (You, 2025). Bu qarashga ko‘ra, adabiy shakl matnda ifodalangan axloqiy Yo‘ldan (*dao*) ajralmaydi.

Moistlar va “Nomlar maktabi” vakillari esa bahs-munozara (*bian*) bo‘yicha ancha aniq, mantiqqa asoslangan tushunchalar tizimini yaratdilar (Graham, 1989). Bu hodisa Urushayotgan podsholiklar davri (mil. av. 475–221-yy.) muhitini aks ettiradi: o‘sha paytda bir saroydan boshqasiga ko‘chib yuruvchi ishontiruvchilar – *shuike* (說客) – hukmdorlar e’tiborini qozonish uchun o‘zaro raqobatlashgan. Legist Xan Fey-szining hukmdorni ishontirish qiyinchiliklariga alohida bob bag‘ishlagani ham shu muhit mahsulidir (Lu, 1998).

Mumtoz Xitoy notiqligi fuqarolar yig‘iniga emas, podsho yoki knyaz saroyiga va falsafiy maktab davrasiga qaratilgan edi. U asosan qo‘lyozma, keyinchalik esa bosma matnlar orqali tarqalgan va nihoyatda barqaror ta’sir kuchiga ega bo‘lgan. Tadqiqotchilar XX asr Xitoy siyosiy ritorikasida, jumladan, «Madaniy inqilob» davri nutqlarida ham an’anaviy ritorik tushunchalarning izlari saqlanib qolganini ko‘rsatadi (Lu, 2004).

3. Hindistonning ritorik an’anasi. Qadimgi Hindiston dunyodagi eng murakkab rasmiy munozara madaniyatlaridan birini yaratgan. “Brihadaranyaka Upanishad”da tasvirlanishicha, Videha podshosi Janaka donishmandlar va kohinlar o‘rtasidagi falsafiy bahslarni o‘zi tashkil etgan va ularda shaxsan ishtirok etgan. Yajnavalkya bilan bahslashgan Gargi Vachaknavi kabi ayol donishmandlar ham bu munozaralarning faol ishtirokchisi bo‘lgan (Olivelle, 1998). Bunday muhokamalar uchun asosiy maskan sabha – kengash yoki yig‘in zali edi. Bu atama “Rigveda”da bir necha bor uchraydi, “Mahabharata”ning ikkinchi kitobi esa to‘liq “Sabha-parva” deb ataladi.

Aynan shu munozara muhitida Nyaya falsafiy maktabi vujudga keldi. An’anaga ko‘ra Akshapada Gautamaga nisbat beriladigan “Nyaya-sutra” bahs yuritishning besh bosqichli usulini qonunlashtirdi: da’vo (*pratijna*), asos (*hetu*), misol (*udaharana*), tatbiq (*upanaya*) va xulosa (*nigamana*) (Matilal, 1998). Nyaya bahsning uch turini farqlaydi: haqiqatni birgalikda izlashga qaratilgan vada, faqat g‘alaba uchun olib boriladigan jalpa hamda o‘z pozitsiyasini bildirmay, raqibni rad etish bilan cheklanadigan vitanda (Matilal, 1998).

1-jadval.

Uch notiqlik an’anasining qiyosiy tavsifi

Mezon	Markaziy Osiyo	Xitoy	Hindiston
Institutsional muhit	Xon saroyi; elchilik qabullari; so‘fiylar suhbati; madrasa	Podsho yoki knyaz saroyi; falsafiy maktab	Sabha va samiti; guru-shishya davrasi; monastir
So‘z qadrining asosi	Turkiy-islomiy axloq; odob	Konfutsiyning «nomlarni tuzatish» ta’limoti; Yo‘l (dao)	Veda va Upanishad kosmologiyasi; dharma
Notiqlik va fazilat	Rostgo‘y, lo‘nda va vazmin nutq (Navoiy)	Nutq axloqiy-ijtimoiy tartib ko‘rsatkichi sifatida	Haqiqatni izlovchi, to‘qnashuvsiz vada
Asosiy janrlar	Bitiktoshdagi murojaat; didaktik she’riyat; munozara	Saroyda ishontirish; falsafiy dialog; bahs (bian)	Ommaviy munozara; epik nutq; sutra bahsi
Yetkazilish shakli	Og‘zaki va bitiktoshdan qo‘lyozmaga	Og‘zaki shakldan keng qo‘lyozma va bosma an’anaga	Og‘zaki Veda an’anasidan sanskrit qo‘lyozmasiga

Ideal holatdagi vadani K. Lloyd “ritorik jihatdan teng huquqli” munozara deb ataydi: unda ikki tomon masalani to‘g‘ri tushunish uchun hamkorlikda izlanadi, raqibni yengish maqsad qilinmaydi (Lloyd, 2013). J.

Paudel bu dialogik, to‘qnashuvsiz ideal “Bhagavadgita”dagi Krishna va Arjuna suhbatida badiiy ifodasini topganini qayd etadi (Paudel, 2025). “Ramayana” va “Mahabharata” eposlari ham rasmiy nutqlar va bahsli muloqotlarning boy xazinasi bo‘lib, hind notiqlik amaliyotini o‘rganishda muhim manba sanaladi (Kennedy, 1998).

Institutsional jihatdan hind notiqligi podsho saroyidagi sabha va samiti, ustoz-shogird (guru-shishya) munosabatlari, keyinroq esa buddaviy va brahman ta’lim maskanlaridagi ilmiy bahslar bilan bog‘liq bo‘lgan. Xitoydagi kabi bu yerda ham an’ana og‘zaki Veda madaniyatidan keng sanskrit qo‘lyozma an’anasiga o‘tgan.

Munozara. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston notiqlik an’analari mustaqil ravishda va turli diniy-falsafiy olamlarda shakllangan bo‘lsa-da, ularni bitta umumiy tamoyil birlashtiradi: nutqning qonuniyligi va ta’sir kuchi so‘zlovchining axloqiy qiyofasidan ajratib qaralmaydi. Navoiyda madaniyatli nutq me’yoriy to‘g‘rilik, kommunikativ mahorat va odob birligida namoyon bo‘ladi (Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Konfutsiylikda to‘g‘ri nutq «nomlarni tuzatish» orqali ijtimoiy rol va axloqiy tartib bilan bog‘lanadi. Nyayada esa ideal munozarachi g‘alabaga emas, haqiqatni birgalikda anglashga intiladi (Lloyd, 2013).

Bizningcha, aynan shu yaqinlik uch an’anani yunon xalq majlisi va sudiga xos bo‘lgan raqobatli, g‘alabaga yo‘naltirilgan modeldan ajratib turadi. Bu Lu (1998) va Garrett (1993) kabi qiyosiy ritorika tadqiqotchilarining fikrini tasdiqlaydi: yevrosentrik ritorik kanon boshqa tamoyillarga asoslangan nog‘arbiy an’analarni yoritish o‘rniga ularni ko‘zdan pana qilib qo‘yishi mumkin.

Ikkinchi umumiylik institutsional muhit bilan bog‘liq. Uch an’anada ham eng nufuzli nutq Afinadagi ekklesiya singari fuqarolar yig‘iniga emas, hukmdorga, saroyga yoki olimlar davrasiga qaratilgan: turk xoqoni va uning kengashi, xitoy knyazi va uning huzuriga kelgan ishontiruvchilar, sabhani boshqargan hind podshosi. Shu sababli faqat yunon-rim demokratik modeliga tayangan qiyosiy ritorika saroy va ta’lim muhitida shakllangan notiqlik an’analarini muntazam ravishda past baholaydi. Holbuki, bu an’analar uslub, dalillash va axloqiy chegaralar haqida o‘ziga xos puxta nazariyalarni yaratgan.

Shu bilan birga, an’analar nutqni tahlil qilish uchun yaratilgan atamalar tizimi jihatidan sezilarli farqlanadi. Xitoyda, ayniqsa moistlar va “Nomlar maktabi” doirasida, mantiqiy bahs (*bian*) atrofida boy tahliliy lug‘at vujudga keldi. Hindistonda “Nyaya-sutra”ning tizimli, sillogizmga yaqin besh bosqichli usuli yaratildi. Markaziy Osiyoning turkiy-forsiy madaniyati esa nutq me’yorlarini ko‘proq didaktik va she’riy janrlar orqali ishlab chiqdi. To‘g‘ri, Abu Nasr Forobiy Aristotel «Ritorika»siga bag‘ishlab “Kitob al-xitoba” risolasini yozgan va notiqlikni mantiqning tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko‘rib chiqqan (Langhade & Grignaschi, 1971; Black, 1990); biroq bu yo‘nalish ko‘proq yunon an’anasining davomi bo‘lib, turkiy nutq odobi asosan didaktik adabiyotda shakllangan. Fikrimizcha, bu farqni institutsional omillar bilan izohlash to‘g‘riroq: Urushayotgan podsholiklar davridagi Xitoyda ko‘chib yuruvchi ishontiruvchilar o‘rtasidagi raqobat, brahman va buddaviy Hindistonda ilmiy bahs madaniyati, fors-islom Markaziy Osiyosida esa didaktik-axloqiy adabiyot yetakchi o‘rinda turgan.

Bu xulosalar O‘zbekiston oliy ta’limida nutq madaniyati va ritorikani o‘qitish uchun ham amaliy ahamiyatga ega. O‘zbek tadqiqotlarida xalqaro qiyoslar ko‘pincha yunon-rim kanonidan olinadi: Sitseron nutqlari va qadimgi Yunoniston notiqlik san’ati asosiy mezon sifatida keltiriladi (Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Tahlilimiz ko‘rsatadiki, Xitoy va Hindiston an’analari ham xuddi shunday qimmatli, ba’zi jihatlarda esa bizga yanada yaqinroq qiyosiy material beradi. Buning sababi – umumiy Ipak yo‘li konteksti va notiqlikning axloqiy asoslariga birdek urg‘u berilgani. Bu materialni notiqlik kurslariga kiritish talabalarga taklif etiladigan manbalar doirasini kengaytiradi va nutq madaniyatini faqat G‘arbdan kelib chiqqan emas, haqiqiy qiyosiy fan sifatida mustahkamlaydi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham bor. Tahlil asosan ikkilamchi ilmiy adabiyotga va har bir an’ana bo‘yicha cheklangan miqdordagi asosiy matnlarga tayanadi. Markaziy Osiyodagi mahalliy notiqlik amaliyotlarining butun rang-barangligi, xususan, qozoq, qirg‘iz va tojik an’analari faqat qisqacha tilga olindi. Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyni tarixan bevosita bog‘lagan buddaviy ritorik an’ana esa alohida tadqiqot mavzusi bo‘lib qoldi. Kelgusida kengroq manbalar korpusiga, eng avvalo tarjima qilingan birlamchi matnlarni bevosita qiyoslashga asoslangan izlanishlar bu yerda taklif etilgan qiyosiy modelni sinab ko‘rish va takomillashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Maqolada Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindistondagi nutq madaniyati va notiqlik san’ati besh mezon asosida qiyoslandi: institutsional muhit, so‘zning falsafiy asosi, notiqlik va fazilat o‘rtasidagi aloqa, asosiy janrlar hamda an’ananing yetkazilish shakli. Tahlil ko‘rsatdiki, atamalar tizimi va institutsional sharoitdagi jiddiy farqlarga qaramay, uch an’ananing barchasida notiqlik axloqiy zaminga ega: nutqning qadri so‘zlovchining axloqiy mavqeyidan ajralmaydi. Bu g‘oya Navoiyda rostgo‘y va lo‘nda so‘z ideali,

Konfutsiyda nomlarni tuzatish ta’limoti, Nyayada esa haqiqatni birgalikda izlovchi vada ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Ushbu umumiylik ritorikani qiyosiy o‘rganishni an’anaviy yunon-rim o‘qidan tashqariga olib chiqish mumkinligini ko‘rsatadi. Ipak yo‘li bo‘ylab Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston o‘rtasida tarixan kechgan almashinuvlar esa nutq madaniyatining faqat g‘arbona emas, chinakam yevroosiyocha nazariyasi va pedagogikasini yaratish uchun mustahkam zamin bo‘la oladi.

Adabiyotlar:

1. Afsahzod, A., Kayumov, A., Kara, G., Shackle, C., & Kydyrbaeva, R. Z. (2000). Oral tradition and the literary heritage. In C. E. Bosworth & M. S. Asimov (Eds.), History of civilizations of Central Asia: Vol. IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. Part two. Paris: UNESCO Publishing.

2. Black, D. L. (1990). Logic and Aristotle’s Rhetoric and Poetics in medieval Arabic philosophy. Leiden: E. J. Brill.

3. Garrett, M. M. (1993). Pathos reconsidered from the perspective of classical Chinese rhetorical theories. Quarterly Journal of Speech, 79(1), 19–39.

4. Graham, A. C. (1989). Disputers of the Tao: Philosophical argument in ancient China. La Salle, IL: Open Court.

5. Kennedy, G. A. (1998). Comparative rhetoric: An historical and cross-cultural introduction. New York: Oxford University Press.

6. Lau, D. C. (Trans.). (1979). Confucius: The Analects (Lun yü). Harmondsworth: Penguin Books.

7. Langhade, J., & Grignaschi, M. (Eds.). (1971). Al-Fārābī: Deux ouvrages inédits sur la Rhétorique. I. Kitāb al-Ḫaṭāba. II. Didascalia in Rethoricam Aristotelis ex glosa Alpharabii. Beyrouth: Dar el-Machreq.

8. Lloyd, K. (2013). Learning from India’s Nyāya rhetoric: Debating analogically through vāda’s fruitful dialogue. Rhetoric Society Quarterly, 43(3), 285–299. https://doi.org/10.1080/02773945.2013.792698

9. Lu, X. (1998). Rhetoric in ancient China, fifth to third century B.C.E.: A comparison with classical Greek rhetoric. Columbia: University of South Carolina Press.

10. Lu, X. (2004). Rhetoric of the Chinese Cultural Revolution: The impact on Chinese thought, culture, and communication. Columbia: University of South Carolina Press.

11. Matilal, B. K. (1998). The character of logic in India (J. Ganeri & H. Tiwari, Eds.). Albany: State University of New York Press.

12. Navoiy, A. (1966). Mahbub ul-qulub. In P. Shamsiyev (Nashrga tayyorl.), *Asarlar: 15 tomlik* (13-tom). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti.

13. Olivelle, P. (Trans.). (1998). The early Upaniṣads: Annotated text and translation. New York: Oxford University Press.

14. Paudel, J. (2025). Vāda discussion as a rhetorical practice: Reimagining dialogue through ancient South Asian traditions [Teaching resource]. American Society for the History of Rhetoric. https://ashr.org/wp-content/uploads/2025/11/Vada-Discussion-as-a-Rhetorical-Practice-Paudel-REV.pdf

15. Rahimjonova, S. T. (2022). Qadimgi faylasuflarda nutq madaniyati va texnikasining shakllanishi. Science and Innovation, (2), 312–314. https://doi.org/10.5281/zenodo.6632738

16. Tekin, T. (1968). A grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University Publications.

17. Xongeldiyeva, S., & Umurqulov, B. (2024). Nutq madaniyati va notiqlik. Modern Science and Research, 3(6). https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/35216

18. You, M. J. (2025). Rhetoric and the perception of the sacred in Confucian classics: Insights from premodern East Asian scholars. Religions, 16(6), 678. https://doi.org/10.3390/rel16060678